

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(60): 219-222

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

रामकिशन शर्मा

शोधच्छात्रः,

श्री.ला.व.शा.रा.सं.विश्वविद्यालयः,

नई दिल्ली

श्रौतस्मार्तयज्ञानां सामाजिक नारीमहत्त्वम्

रामकिशन शर्मा

शोधसारांशः - भारतीयसंस्कृतौ वैदिकपरम्परायां च नारीस्थानस्य महत्त्वम् अतीव अभवत्। वैदिकयुगे शिक्षायां, संस्कृतिषु, सामाजिककार्येषु च महिलानां पुरुषाणां समानाधिकारः आसीत्। वैदिकसंस्कारेषु स्त्रियाः भूमिका विशेषतया उल्लेखनीया अस्ति। वैदिकसंस्कारेषु न केवलं पुरुषाणां अपितु महिलानां जीवनस्य विभिन्नेषु चरणेषु मार्गदर्शनार्थं प्रक्रियाः अन्तर्भवन्ति। अस्मिन् लेखे वयं स्त्रियाः वैदिकसंस्कारस्य च परस्परसम्बन्धस्य विस्तरेण चर्चां करिष्यामः।

वैदिककाले स्त्रियाः उच्चः आदरः आसीत्। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद च अनेकाः श्लोकाः सन्ति येषु स्त्रियाः महत्त्वं प्रकाश्यते। वैदिकमहिलाः शिक्षायां, धर्मे, समाजे, राजनीतिषु च सक्रियभूमिकां निर्वहन्ति स्म। गार्गी, मैत्रेयी, अपाला, घोष इत्यादीनां विद्वानाणां ज्ञानस्य, दर्शनस्य च चर्चायां महत्त्वपूर्ण योगदानं कृतम् अस्ति।

वैदिकसंस्कारेषु विवाहः महत्त्वपूर्णः भागः आसीत्, यस्मिन् स्त्रियाः भूमिका केन्द्रे आसीत्। विवाहः न केवलं सामाजिकः अनुबन्धः अपितु धार्मिकः आध्यात्मिकः च कर्तव्यः इति मन्यते स्म। अस्मिन् काले 'दम्पती' इति शब्दः प्रयुक्तः अस्ति, येन ज्ञायते यत् पतिपत्नीयोः गृहस्थधर्मस्य समानरूपेण अनुसरणं कर्तव्यम् आसीत्। पत्नी गृहिणी सहपत्नी इति वर्णिता अस्ति, येन धार्मिकसामाजिककर्तव्येषु भर्ता सह समानभागिनी इति भावः।

वैदिककाले स्त्रियाः उच्चशिक्षाप्राप्त्यधिकारः आसीत्। 'उपनयनसंस्कार' द्वारा एव स्त्रीपुरुषयोः वेदस्य अध्ययनस्य अनुमतिः प्राप्ता। एतदतिरिक्तं 'सावित्री मन्त्र' स्त्रीभिः जप्यते स्म, यत् तेषां आध्यात्मिकशक्तेः ज्ञानजागरूकतायाः च प्रतीकम् आसीत्।

वैदिककालस्य प्रमुखेषु १६ संस्कारेषु गर्भधानसंस्कारः अन्यतमः अस्ति। अस्मिन् संस्कारे स्त्रियाः भूमिका केन्द्रे एव तिष्ठति। बालस्य जन्मनः मानसिकं शारीरिकं च स्वास्थ्यं सुनिश्चित्य एषः संस्कारः क्रियते स्म। अस्मिन् स्त्रियाः शारीरिक-मानसिक-स्वास्थ्यस्य विशेष-सावधानी कृता। अन्येषु वैदिकसंस्कारेषु अपि स्त्रियः सक्रियरूपेण सहभागिनः अभवन् यथा-

नामकरणसंस्कारः - अस्मिन् समारोहे मातापितरौ योगदानं ददति। अस्मिन् संस्कृतौ मातुः विशेषं स्थानं वर्तते यतः सा बालस्य प्रथमा आचार्यः अस्ति।

अन्नप्रकाशसंस्कारः - अस्मिन् संस्कारे महिलानां विशेषा भूमिका वर्तते। बालस्य प्रथमं भोजनं ग्रहीतुं प्रक्रियायां मातुः आशीर्वादः महत्त्वपूर्णः भवति।

व्रतबद्ध संस्कारः - अस्मिन् अपि स्त्रियाः शक्तिः भूमिका च प्रशंसिता अस्ति, यस्मिन् सा भर्तुः परिवारस्य च कृते कठिनं उपवासं करोति।

वैदिकयज्ञेषु स्त्रियाः उपस्थितिः अनिवार्यः इति मन्यते स्म। 'भार्या सहधर्मिणी' इति नाम्ना सा भर्ता सह यज्ञेषु गच्छति स्म। यज्ञः पत्नीं विना अपूर्णः इति मन्यते स्म। हवननगरे महिलाः यज्ञं कृत्वा धार्मिककार्येषु

Correspondence:

रामकिशन शर्मा

शोधच्छात्रः,

श्री.ला.व.शा.रा.सं.विश्वविद्यालयः,

नई दिल्ली

भागं गृह्णन्ति स्म, येन स्पष्टं भवति यत् वैदिकधर्मे महिलानां भूमिका न केवलं व्यक्तिगतं अपितु धार्मिका सामाजिकतया च महत्त्वपूर्णा आसीत्।

कूटशब्दाः- नारी, संस्कारः, वेदः, वैदिककालः, यज्ञः, वैदिक-साहित्यम्।

प्रस्तावना-

वैदिककाले आध्यात्मिकधार्मिकदृष्ट्या स्त्रियाः उच्चस्थानं आसीत्। वेदमधीत्य ऋषयः मन्त्रजपं च स्त्रियः। ज्ञानस्य प्रतीकस्य श्वायत्रीमन्त्रस्यश्च अभ्यासः महिलानां कृते अपि समानरूपेण महत्त्वपूर्णः इति मन्यते स्म। वैदिकसाहित्ये उल्लिखिताः 'ऋषिकाः' अध्यात्मक्षेत्रे अपि स्त्रियः अग्रणीः आसन् इति तथ्यस्य पुष्टिं कुर्वन्ति।

स्त्रीणां वैदिकमूल्यानां च परस्परसम्बन्धस्य अवगमनं अद्यतनसमाजस्य कृते अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। वैदिककाले महिलानां न केवलं समानाधिकारः आसीत् अपितु धार्मिकसामाजिकक्रियासु अपि महत्त्वपूर्णा सहभागिता आसीत्। स्त्रीणां मूल्यानां च एषः सम्बन्धः दर्शयति यत् भारतीयसंस्कृतौ स्त्रियाः सर्वदा उच्चस्थानं आसीत्। अद्यत्वेऽपि वैदिककालस्य एताः परम्पराः संस्काराः च पुनरुत्थानेन समाजे स्त्रियाः स्थितिः अधिकतया सुदृढाः भवितुम् अर्हति।

भारतीयसंस्कृतौ यज्ञः अतीव महत्त्वपूर्णः धार्मिकः आध्यात्मिकः च संस्कारः अस्ति, यस्य वेदेषु विशेषस्थानं वर्तते। यज्ञस्य अर्थः "यज्ञः" अथवा "समर्पणम्" इति, देवानां कृतज्ञतां प्रकटयितुं जगतः कल्याणाय च क्रियते। यज्ञे अग्निं माध्यमरूपेण प्रयुज्य नैवेद्यं भवति, ये देवेभ्यः अर्पिताः भवन्ति। मनुष्याणां देवानां च सेतुः इति मन्यते। प्राचीनकाले व्यक्तिगत-सामाजिक-राष्ट्रीय-स्तरयोः यज्ञः क्रियमाणः आसीत्। अग्निहोत्रः, सोमयज्ञः, अश्वमेधयज्ञः, राजसूययज्ञः इत्यादयः अनेकाः यज्ञाः आसन्। एतेषां यज्ञानाम् उद्देश्यं विविधम् आसीत् यथा कृषिप्रगतिः, प्रजननं, राज्ञः राज्याभिषेकः, समाजे शान्तिसमृद्धिः वा।

यज्ञः न केवलं धार्मिकसंस्कारः आसीत् अपितु तस्य गहनं सांस्कृतिकं सामाजिकं च महत्त्वम् आसीत्। आत्मसंयमं, समर्पणं, कर्तव्यबोधं च चोदयति स्म। यज्ञस्य माध्यमेन पर्यावरणसंरक्षणस्य, जलवायुसन्तुलनस्य, सामूहिककल्याणस्य च धारणा अपि सुदृढाः अभवन्। वैदिकसाहित्ये 'रीता' अथवा प्राकृतिकनियमानुसरणं कृतं संस्कारं मन्यते, यत् धर्मार्थकाममोक्षमार्गे गमने सहायकं भवति।

आधुनिकयुगे अपि यज्ञस्य महत्त्वं वर्तते, यत्र पर्यावरणशुद्धेः, मानसिकशान्तिस्य, सामाजिकसौहार्दस्य च प्रतीकरूपेण दृश्यते। यज्ञस्य एषा परम्परा भारतीयसंस्कृतौ अध्यात्मं सामाजिकैकतां च सुदृढं कृतवती अस्ति।

मुख्यविषयवस्तु-

प्राचीनवैदिकसाहित्येषु परम्परासु च यज्ञे स्त्रियाः महत्त्वम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। वैदिकसंस्कृतौ यज्ञः प्रमुखः धार्मिकः संस्कारः आसीत्, सः स्त्रियाः सहभागिता विना अपूर्णः इति मन्यते स्म। वैदिकयज्ञेषु पतिपत्नीयोः उपस्थितिः आवश्यकी आसीत्, पतिपत्नी च एकत्र यज्ञकर्तारः "दम्पती" इति दृश्यन्ते स्म।

पतिपत्न्याः साम्यम् - वैदिकयज्ञेषु पतिपत्न्यौ समानं पदं दत्तम्। यज्ञे पतिपत्न्योः समन्वयः आवश्यकः इति ऋग्वेदे उक्तम्। "दम्पती" इति शब्देन यज्ञे स्त्रीपुरुषयोः समानं योगदानं भवति इति सिद्धं भवति। पत्नीं विना पतिः कस्यापि यज्ञस्य सफलतया सम्पादनं कर्तुं न शक्तवान्। ऋग्वेदे यज्ञे पतिपत्न्याः संयुक्तभूमिका वर्णिता अस्ति।¹

स्मृतिग्रन्थेषु स्त्रियाः महत्त्वम् - पत्नीं विना कोऽपि धार्मिककार्यं न सम्भवति इति मनुस्मृतौ उक्तम् अस्ति। यज्ञे भार्यायाः संगतिः अनिवार्यः इति मन्यते।

"पत्न्या सह धर्मपत्नी धर्मं कुरुते पतिः।

पत्न्यां विना धर्मः नास्ति।"²

अनेन श्लोकेन भार्यायाः सान्निध्यं विना यज्ञं धर्मं च अपूर्णं भवति इति स्पष्टं भवति।

गृहजीवनं यज्ञं च - गृहजीवने यज्ञः महत्त्वपूर्णः इति मन्यते स्म, तस्मिन् महिलानां सहभागिता च महत्त्वपूर्णा आसीत्। पतिपत्न्यौ मिलित्वा गृहपत्यग्निं स्थापितवन्तौ, तस्य परिपालनस्य दायित्वं उभौ च आस्ताम्। एवं स्त्रियः यज्ञक्रियासु सहायकाः पूरकाः च दृश्यन्ते।

प्रजननं प्रजननं च - वैदिकयाज्ञानाम् एकः मुख्यः उद्देश्यः प्रजननप्रजननयोः सम्बन्धः आसीत्। अनेकेषु यज्ञेषु पुत्रकामेष्टीयज्ञवत् भार्यायाः सहभागिता अनिवार्यम् आसीत् यतोहि अस्य यज्ञस्य उद्देश्यं सन्तानं प्राप्तुं आसीत्।

राजसूययज्ञः - राजसूययज्ञादिषु महत्त्वपूर्णेऽपि संस्कारेषु राज्ञः पत्नी अपि अभिषिक्ताः भवन्ति स्म, येन यज्ञस्य समाप्तिः प्राप्ता। एतेन ज्ञायते यत् स्त्रियाः भूमिका केवलं समर्थनं न आसीत्, अपितु सा यज्ञप्रक्रियायाः एव अभिन्नः भागः आसीत्।

यज्ञे स्त्रियाः महत्त्वं वैदिककालात् परं वैदिककालपर्यन्तम् अचलत्। स्त्री न केवलं यज्ञसमाप्तौ सहायका आसीत्, अपितु तस्याः उपस्थितिः सहभागिता च विना यज्ञः अपूर्णः इति मन्यते स्म। वैदिकपरम्परायां नारी धार्मिकसामाजिकजीवनस्य महत्त्वपूर्णा भागः इति मन्यते, यज्ञे तस्याः भूमिका अस्य प्रमाणम् अस्ति।

यज्ञे पतिपत्न्योः समानं योगदानं भवति इति ऋग्वेदे स्पष्टं कृतम् अस्ति। ऋग्वेदे यज्ञप्रक्रियायां पतिपत्न्योः समानभागित्वं दर्शितम् -

"समा अर्यमा धाता समोत साविता भगः।

समा देवा अश्विनाविहातं हविषा सहः॥"³

अस्मिन् श्लोके पतिपत्न्यौ मिलित्वा यज्ञं कुर्वतः, तयोः विना यज्ञः पूर्णः न भवति इति उक्तम्। अत्र स्त्रियाः सहभागितायाः विना यज्ञः अपूर्णः इति यज्ञे स्त्रियाः महत्त्वं दर्शितम् अस्ति।

अथर्ववेदे उक्तं यत् कोऽपि धर्मः विशेषः यज्ञः भार्या विना पूर्णः न भवति। श्लोकः कथयति-

“सर्वाः प्रजाः पतिं यज्ञकर्मणे॥”⁴

एतेन श्लोकेन पतिपत्न्यौ मिलित्वा यज्ञं कर्तव्यमिति सूचितम्। अस्मिन् भार्या आधिकारिकतया यज्ञे सहायिका इति गण्यते।

स्मृतिषु यज्ञे स्त्रियाः विशेषं स्थानम् अस्ति। मनुस्मृतिः इत्यनेन उक्तं यत् भार्यायाः विना न कश्चित् यज्ञः फलप्रदः भवति।

“पत्न्याः सह धर्मपत्नी धर्मं कुरुते पतिः।

पत्न्यां विना धर्मः नास्ति॥”⁵

अस्मात् स्पष्टं भवति यत् याज्ञे स्त्रीसन्निध्यं तस्याः अनुमोदनं च आवश्यकम्, अन्यथा याज्ञः व्यर्थः भवति।

श्रौतसूत्रेषु स्फुटतया उक्तं यत् यज्ञकाले स्त्रियाः विशेषस्थानं दीयते। ऐतरेयब्राह्मणे⁶ वर्णितं यत् यदा राजा यज्ञं करोति तदा तस्य भार्या यज्ञे तस्य पार्श्वे उपविष्टा भवति, येन यज्ञं समाप्तं भवति।

शतपथब्राह्मणे उक्तं यत् याज्ञे भार्यायाः स्थानविशेषः भवति।

“यज्ञेषु पतिव्रता सुवर्णरूपेण पत्न्या सह यजमानो हुतमन् स्याद्विष्णुः॥”⁷

अस्मिन् श्लोके पतिपत्न्यौ मिलित्वा यज्ञं कुर्वतः इति उक्तं, यज्ञे भार्यायाः सहभागिता विशेषतया अनिवार्यं मन्यते। अनन्तरं वैदिककाले यज्ञे स्त्रियाः स्थानं अधिकं स्पष्टं जातम्। तस्मिन् काले स्त्रियः यज्ञस्य अनेकानि महत्त्वपूर्णानि दायित्वानि दत्तानि आसन्। पतिपत्न्यौ मिलित्वा गृहपत्यग्निं प्रज्वलितम्। गृहपत्यग्रे भार्यायाः योगदानं विशेषम् आसीत्। ऐतरेय ब्राह्मणे उक्तं यत् पतिः एव भार्या विना गृहपत्यग्निं स्थापयितुं न शक्नोति।

“पत्न्याः सह गार्हपत्यं स्थापयति॥”⁸

अनेन स्पष्टं भवति यत् यज्ञस्य विभिन्नेषु चरणेषु महिलानां सहभागिता अनिवार्यम् आसीत्। राजसूययाज्ञे स्त्रियाः विशेषं योगदानम् आसीत्, यत् राज्ञः अभिषेकस्य मुख्यं यज्ञम् आसीत्। अस्मिन् याज्ञे भार्या अपि अभिषिक्ता, यस्मात् कारणात् याज्ञः समाप्तिम् अवाप्तवान्। अस्य यज्ञस्य विस्तृतं वर्णनं तैत्तिरीयसंहितायां प्राप्यते, यस्मिन् भार्यायाः अभिषेकः अनिवार्यः भवति-

“राजसूये पत्न्या सह अभिषिक्तः पतिः॥”⁹

भारतीयपरम्परायां यज्ञाः मुख्यतया श्रौतयज्ञः, स्मार्तयाज्ञः च इति द्वयोः मुख्यवर्गयोः विभक्ताः सन्ति। श्रौतयज्ञाः वेदश्रुतिषु आधारिताः सन्ति, ये विशेषमन्त्रैः नियमैः च क्रियन्ते। स्मार्तयाज्ञाः तानि सन्ति ये मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादिस्मृति-

ग्रन्थाधारिताः सन्ति। एतयोः प्रकारयोः यज्ञयोः स्त्रियाः भूमिका अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। श्रौतयज्ञेषु स्त्रियः यज्ञकर्तृत्वेन न दृष्टाः, किन्तु यज्ञसहायिकाः इति दृष्टाः। यथा – ऐतरेयब्राह्मणे¹⁰ उक्तं यत् राजा यज्ञं कुर्वन् स्वपत्न्या सह उपविशति। याग्यसमास्यर्थं भार्यायाः अभिषेकः तस्याः सहकारः च अत्यावश्यकः।

स्मार्तयज्ञे महिलानां भूमिका अधिका सक्रियता अभवत्, यत्र सा भर्त्रा सह यज्ञे भागं गृह्णाति। मनुस्मृतौ¹¹ स्पष्टतया उक्तं यत् याज्ञः कोऽपि धार्मिकः संस्कारः वा भार्यायाः विना सम्पन्नः न भवितुम् अर्हति। याज्ञवल्क्यस्मृतिः¹² इत्यनेन उक्तं यत् भार्यायाः भर्त्रा सह धर्मानुष्ठानस्य अधिकारः अस्ति, तथा विना यज्ञः निष्फलः भवति। गृह्यसूत्रेषु अपि वर्णितं यत् स्त्रियाः गृहपत्यग्निसंस्कारे तस्याः भूमिका इत्यादि विशेषस्थानं भवति।

परवर्तीषु वैदिकसाहित्येषु स्मृतिषु च स्त्रियः यज्ञे सहायकत्वेन न वर्णिताः किन्तु तेषां प्रमुखं स्थानम् अस्ति। पतिपत्नी च “दम्पती” इति दृष्टौ, यत्र उभौ एकत्र यज्ञं कृतवन्तौ। राजसूया अश्वमेधयज्ञयोः अपि स्त्रियाः भूमिका स्पष्टा अस्ति। शतपथब्राह्मणेन¹³ यज्ञकाले भार्यायाः सान्निध्यम् अनिवार्यम् इति उक्तम्। एवं श्रौत-स्मार्तयज्ञेषु स्त्रियाः महत्त्वं भर्त्रा सह धार्मिककार्येषु तस्याः योगदाने निहितं भवति, येन यज्ञः सफलः भवति।

निष्कर्षः -

वैदिकयज्ञेषु महिलानां भूमिका महत्त्वपूर्णः बहुआयामी च विषयः अस्ति, यः प्राचीनभारतीयसमाजस्य महिलानां स्थितिं, अधिकारं, धार्मिककर्तव्यं च अवगन्तुं साहाय्यं करोति। वैदिककाले यज्ञः धर्मस्य सामाजिकव्यवस्थायाः च अत्यावश्यकः भागः इति मन्यते स्म। यज्ञः न केवलं धार्मिकः कर्म आसीत्, अपितु समाजस्य, पर्यावरणस्य, विश्वस्य च सन्तुलनं निर्वाहयितुम् एव एतत् क्रियमाणम् आसीत्। एतादृशे परिस्थितौ स्त्रियाः भूमिका केवलं प्रेक्षकरूपेण वा सहभागिरूपेण वा द्रष्टुं न शक्यते, अपितु यज्ञेषु तेषां सहभागितायाः गहनं सांस्कृतिकं आध्यात्मिकं च महत्त्वं भवति।

वैदिकयुगे महिलानां समाजे उच्चस्थानं आसीत्, धार्मिकसंस्कारेषु महत्त्वपूर्णा भूमिकां कर्तुं अधिकारः अपि आसीत्। ‘अर्धाङ्गिणी’ इति नाम्ना स्त्री पुरुषस्य समाना इति मन्यते स्म, पतिपत्न्यौ यज्ञेषु समानरूपेण भागं ग्रहीतुं बाध्यन्ते स्म। ऋग्वेद-यजुर्वेद-समवेद-अथर्ववेद-आदिषु वेदेषु स्त्रियाः सान्निध्यं तेषां अधिकाराः च वर्णिताः सन्ति। विशेषतः वैदिकयज्ञेषु पतिपत्न्याः एकत्र भवितुं आवश्यकं मन्यते स्म यतः स्त्रीसन्निध्यं विना यज्ञाः अपूर्णाः निष्फलाः च इति मन्यन्ते स्म।

भार्या याग्येषु शसहधर्मिणीश् इति दृष्टा। भर्तुः यज्ञसामर्थ्यं पत्न्याः उपस्थितेः सहकार्यस्य च आश्रित्य आसीत्। भार्यायाः आश्रयं विना यज्ञः सफलः न भवितुम् अर्हति इति वैदिकमन्त्रेषु बहुवारं

उल्लिखितम् अस्ति। 'पत्नीव्रत' यज्ञेषु पत्नी पतिः च मिलित्वा ब्रह्माण्डीयसामाजिकसन्तुलनं स्थापयितुं समर्था इति विश्वासः आसीत्। गृहजीवनस्य चतुर्णां लक्ष्याणां (धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः) पूर्तये स्त्रियाः योगदानम् अतीव महत्त्वपूर्णं मन्यते स्म।

अनेकानि वैदिकयज्ञानि आसन् येषु स्त्रियाः विशेषा भूमिका आसीत्। यथा सामवेद्यां स्त्रियः 'ऋषिकाः' इति उच्यन्ते, येषां योगदानस्य यज्ञेषु धार्मिकेषु च विशेषं महत्त्वम् आसीत्। एतदतिरिक्तं 'पतिः' 'पत्नी' च मिलित्वा 'सप्तपदी' यज्ञे सप्तव्रतानि गृह्णन्ति स्म, येन विवाहितजीवनस्य आधारः सुदृढः भवति स्म। अग्निहोत्रादियज्ञेषु अपि भार्यायाः सहभागित्वम् आवश्यकम् आसीत्। राज्ञः प्रतिष्ठायाः, शासनस्य च पुष्ट्यर्थं क्रियमाणे राजसूययाज्ञे राज्ञ्याः उपस्थितिः अत्यन्तं आवश्यकी इति मन्यते स्म।

वैदिककाले यज्ञः गृहजीवनस्य केन्द्रबिन्दुः आसीत्। पतिः गृहिणी च मिलित्वा यज्ञं कृतवन्तौ, यत् न केवलं व्यक्तिगतलाभाय अपितु समग्रसमाजस्य जनानां च हिताय एव आसीत्। यज्ञेषु शौचं पतिव्रतां च स्त्रियः कदाचित् मन्त्रजपं च कुर्वन्ति स्म। अस्मिन् सन्दर्भे 'अपाला', 'घोष', 'लोपामुद्रा', 'गार्गी' इत्यादीनां ऋषीनां नामानि प्रमुखतया वक्तुं शक्यन्ते, ये न केवलं धार्मिकसंस्कारेषु सक्रियरूपेण भागं गृहीतवन्तः अपितु अनेकानि स्तोत्राणि अपि रचयन्ति स्म।

वैदिकसाहित्ये स्त्रीऋषिणां उल्लेखेन स्त्रियाः धार्मिकाध्यात्मिक-ज्ञानप्राप्त्यधिकारः आसीत् इति ज्ञायते। अनेन स्पष्टं भवति यत् सा न केवलं यज्ञेषु सहभागिनी आसीत्, अपितु बहुवारं सा यज्ञानाम् नेतृत्वमपि कृतवती। ऋग्वेदे लोपामुद्रा, घोष, अपाला, विश्ववर इत्यादीनां महिलानां उल्लेखः अस्ति, ये न केवलं वेदानां मन्त्राणां रचनां कृतवन्तः अपितु यज्ञेषु अपि महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति स्म।

वैदिकयज्ञेषु स्त्रियाः भूमिका न केवलं धार्मिका आध्यात्मिका वा आसीत्, अपितु समाजे तेषां स्थितिं सूचयति स्म। यज्ञेषु स्त्रियाः अनिवार्यतया उपस्थितिः स्पष्टं करोति यत् वैदिकसमाजः स्त्रियः आदरपूर्वकं गौरवेण च दृष्टवान्। सा न केवलं गृहजीवनस्य संचालकः इति गण्यते स्म, अपितु समग्रसमाजस्य कृते आवश्यकानां धार्मिकसंस्कारस्य अभिन्नः भागः अपि आसीत्। एवं यज्ञेषु स्त्रियाः भूमिका सिद्धयति यत् प्राचीनभारते स्त्रियाः स्थितिः पुरुषाणां समाना आसीत्, धार्मिकसामाजिकपारिवारिकदायित्वयोः भागग्रहणस्य च समानाधिकारः आसीत्।

वैदिकयज्ञेषु महिलानां भूमिकां अवगन्तुं भारतीयसमाजसंस्कृत्या सह गहनतया सम्बद्धम् अस्ति। महिलाः केवलं पारिवारिकदायित्वेषु एव सीमिताः न आसन्, अपितु समाजस्य धर्मस्य च महत्त्वपूर्णकर्तव्येषु भागं ग्रहीतुं अधिकारः दत्तः आसीत्। तेन ज्ञायते

यत् वैदिककाले स्त्रियाः सामाजिक-धार्मिक-आदरः उच्चः आसीत्। वैदिकयज्ञेषु स्त्रियाः उपस्थितिः केवलं औपचारिकता एव नासीत्, अपितु तेषां आध्यात्मिकसामाजिकयोगदानस्य प्रमाणम् आसीत्।

सन्दर्भ ग्रन्थः -

- 1 ऋग्वेद १०.८५
- 2 मनुस्मृति 9.28
- 3 ऋग्वेदे १०.८५.४६
- 4 अथर्ववेदे १४.२.७१
- 5 मनुस्मृतिः ९.२८
- 6 ऐतरेयब्राह्मणे ७.३४
- 7 शतपथे ब्राह्मणे १.९.२.३
- 8 ऐतरेय ब्राह्मणे ३.१.२
- 9 तैत्तिरीयसंहितायां ३.३.४
- 10 ऐतरेय ब्राह्मणे ७.३४
- 11 मनुस्मृतौ ९.२८
- 12 याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.८.८
- 13 शतपथब्राह्मणे १.९.२.३